

«МАЛОРОСІЙСЬКІ» РАЙ І ПЕКЛО: ПОВІСТЬ «СТАРОВЕТСЬКІЕ ПОМЕЩИКИ»
М. ГОГОЛЯ ЯК ПАСТОРАЛЬНА АНТИУТОПІЯ

“LITTLE RUSSIAN” PARADISE AND HELL: N. GOGOL’S “THE OLD-WORLD
LANDOWNERS” AS A PASTORAL ANTI-UTOPIA

Чик Д.Ч.,

orcid.org/0000-0002-4304-114X

доктор філологічних наук, доцент,

професор кафедри іноземних мов і методик їх навчання

Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка

У статті розглядається жанрова специфіка повісті М. Гоголя «Старосвітські поміщики» (1835), яка належить до так званих українських повістей письменника. У повісті «Старосветские помещики» ще сучасники М. Гоголя прочитували ідилію, яка нібито презентувала сентиментальне замилювання автора спокійним сімейним життям в українському хуторі, неквапною плінністю життя старого подружжя, яке втілює взірць взаємної любові та чутливої відданості. Майже всі дослідники творчості письменника також вказували на тому, що жанром повісті є ідилія, яка демонструє фіктивний і камерний світ, який приречений на згасання. Автор аналізує жанрові риси твору, які дають підстави розглядати його як антиутопію: небезпека можливої дегенерації людства через відмову від людиноловства і захоплення матеріальними цінностями, наявність топосів двох світів – «ідеального» та недосконалого, система алюзій на пасторальну ідилію російської літератури перших десятиліть XIX ст.; розрив із колишньою козацькою історією; замкнуте і циклічне життя відповідно до запрограмованих схем. М. Гоголь успішно змінив установлені літературні стереотипи в російській літературі за допомогою збірок «Вечори на хуторі біля Диканьки» і «Миргород» – власним утопічним проєктом, який перетворився в окремих творах на справжню пасторальну антиутопію. Смерть головних персонажів символізує крах ілюзорно прибуткового та зразкового господарства козацької старшини, яка отримала дворянські права в Російській імперії та повністю інтегрувалася в імперські вищі кола. Повість «Старосвітські поміщики» М. Гоголя є образом завершеної епохи козацтва та створення нової – епохи тотальної інтеграції малоросійських дворян у «тіло» Російської імперії XIX ст. У повісті зображено «ідеальне» поміщицьке господарство, яке відмовилося від дотримання пам'яті роду – гоголівську цибустию (лат. *cibus* – їжа). М. Гоголь не пропонує виходу із ситуації руйнування останніх реліктів старосвітських господарств, завершуючи текст натяком на похмурий прогноз занепаду козацьких родів.

Ключові слова: повість, антиутопія, пастораль, топос хутора, Малоросія, Україна, Російська імперія.

The article considers the genre specificity of M. Gogol's short story "The Old-World Landowners" ("Starosvyetskiye pomeshchiki") (1835), which refers to the so-called Ukrainian stories. In the short story "The Old-World Landowners" M. Gogol's contemporaries read an idyll, which allegedly presented the author's sentimental admiration for the quiet family life in the Ukrainian countryside, the slow flow of the old couple's life, which embodies a model of mutual love and sensitive devotion. Almost all researchers of the writer's work have also pointed out that the genre of the story is an idyll, which demonstrates a fictional and chamber world, which is doomed to extinction. The genre features of the work are analyzed, which give grounds to consider it as an anti-utopia: the danger of possible mankind degeneration due to rejection of philanthropy and infatuation with material values; the presence of the topos of two worlds – "ideal" and imperfect; a system of allusions to the pastoral idyll of Russian literature of the first decades of the XIX century; break with the old Cossack history; closed and cyclic life due to the programmed schemes. M. Gogol successfully changed the established literary stereotypes in Russian literature by means of "Evenings on a Farm near Dikanka" ("Vechera na hutore bliz Dikanki") and "Mirgorod" ("The Town of Mirgorod") – by his own utopian project, which turned into a real pastoral anti-utopia. The death of the main characters symbolizes the collapse of the illusory, lucrative and exemplary economy of the Cossack officers who received the noble rights in the Russian Empire and were fully integrated into the imperial upper circles. The story "The Old-World Landowners" by M. Gogol is the image of a terminated Cossack epoch and the creation of a new – total integration of Little Russian nobles into the "body" of the Russian Empire of the XIX century.

Key words: short story, dystopia, pastoral, farm topos, Little Russia, Ukraine, Russian Empire.

Постановка проблеми. М. Гоголь належить до тих контраверсійних письменників, творчість яких постійно буде провокувати появу нових і нових, часто взаємно заперечуваних, досліджень. Особливо показовими є студії, які стосуються ступеня оприявлення національного характеру у творах письменника, «кількості» та «якості» «російського» та «українського» у них, принципів взаємодії різних типів патріотизму –

імперського, національного, регіонального – на рівні поезики окремих творів. У такій площині в нашій статті ми розглянемо жанрову специфіку повісті М. Гоголя «Старосветские помещики» (1835). Як відомо, ця повість належить до збірки «Миргород», але тут ми аналізуватимемо її як єдине смислове, жанрове, стильове та ідейне ціле – як авторський проєкт антиутопічного повістєвого циклу, до якого також можна віднести

повісті «Іван Федорович Шпонька и его тетушка» (1832) і «Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем» (1834).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Розглянемо спершу жанрові ознаки антиутопій, які, як відомо, були поширені й остаточно сформувалися як окремий жанр в європейських літературах ХХ ст. (дослідники до антиутопій відносять насамперед твори Г. Веллза, К. Чапека, Є. Замятіна, М. Булгакова, О. Гакслі, Дж. Орвелла та інших). Тож що саме вказує на те, що М. Гоголь у 1830-х рр. ХІХ ст. художньо випередив відкриття відомих письменників, які намагалися попередити людство про небезпеку дегуманізації, пошуки «ідеального» суспільства через втрату людських і людяних взаємовідносин?

Дослідник антиутопії С. Нікольський наголошує, що поштовхом до появи антиутопій стало привернення уваги до можливих катаклізмів, які загрожували людству техногенними, екологічними, антигуманістичними потрясіннями. Ймовірні катастрофи могли стати, на думку прозорливих письменників, наслідком людської духовної сліпоти, що фатально дозволила б не побачити небезпеки, яку таїв би у собі науково-технічний прогрес і впровадження антигуманних ідеологій тоталітаризму на зразок марксизму або націонал-соціалізму [16, с. 6]. Для М. Гоголя небезпеку можливого виродження людства становив відхід від людинолюбства й захоплення матеріальними цінностями, який він уперше розглянув під специфічними кутами зору: з Петербургу він аналізує історію та сучасність рідної України, а російську повсякденність «Мертвых душ» препарує також із відстані – Швейцарії, Франції та Італії. В абсолютній більшості його творів ми бачимо порушення тем, які так чи інакше пов'язані з критикою відходу від людських цінностей – родинних і християнських.

О. Филенко до іншої жанрової ознаки антиутопії зараховує наявність топосів двох світів – ідеального (у якому живуть персонажі) та іншого, який проголошено недосконалим. В ідеальному світі минуле перебуває під заборорою – у його топосі панує тільки сучасність [20]. У повісті «Старосветские помещики» М. Гоголя ми простежимо, як минуле – друга половина ХVІІІ ст. – перебуває під табу, а сучасність – перші десятиліття ХІХ ст. – вибудовує псевдоідеальний та квазіідилічний світ українського дворянського помістя, яке ґрунтується на хибних і антидуховних ідеалах. На розділення простору на два світи в повісті вказував Ю. Лотман, який аналізував відокремле-

ність двох топосів низкою перешкод і кордонів, ахронність закритого простору поміщицького хутора [13, с. 428].

Г. Морсон наголошує, що антиутопія – це антижанр, у якому зберігається літературна традиція висміюваного жанру й часто не дублює в інверсованому вигляді пародійований жанр, а створює систему алюзій на нього. До того ж висміюється в антиутопії не конкретний твір, а жанр загалом [15, с. 233–234]. На наше переконання, такою системою алюзій на пасторальну ідилію в російській літературі перших десятиліть ХІХ ст., у якій зображувалась ідеальна Малоросія як благословенна та екзотична країна Російської імперії, є повість «Старосветские помещики».

Виклад основного матеріалу. У повісті «Старосветские помещики» ще сучасники М. Гоголя прочитували ідилію, яка нібито презентувала сентиментальне замилювання автора спокійним сімейним життям в українському хуторі, неквапною плинністю життя старого подружжя, яке втілює взірць взаємної любові та чутливої відданості. Майже всі дослідники творчості письменника також вказували на тому, що жанром повісті є ідилія, яка демонструє фіктивний і камерний світ, який приречений на згасання (Н. Котляревський, Д. Овсянико-Куликовський, В. Виноградов, М. Піксанов, В. Гіппіус, Б. Ейхенбаум, М. Бахтін, А. Слюсар, А. Гольденберг та інші).

Замкнутість пасторального світу ідилії, у якому перебувають персонажі – Афанасій Іванович Товстогуб і його дружина Пульхерія Іванівна, мала б вказувати на їхнє єднання з природою. Це єднання мало б передбачити гармонійність у стосунках із природним середовищем, утіху та радість від споглядання природних образів. І справді, М. Гоголь нам прямо вказує, що якби слід було б написати сучасних Філемона і Бавкиду, він, не задумуючись, зобразив би на полотні цю пару. Як знаємо, ця пара з античного міфу справді стала архетипним взірцем гостинного подружжя, яке готове на все, щоб догодити своїм гостям (вони готові зарізати останнього гусака для богів, які прийшли до їхньої господи в образі звичайних мандрівників). Їхня виняткова гостинність щедро була винагороджена Зевсом, який перетворює їхню бідну хижу на величний храм (натомість решта скупих сусідів подружжя була безжально винищена), а подружжя стає жерцями, які довгі роки служать й помирають в один день, перетворившись на дерево з одним корінням [3]. Щоправда, у М. Гоголя цей міф травесто-

вано, як свого часу І. Котляревський травестував «Аенїс» Вергілія. Окрім того, пафос гостинності та взаємної любові й поваги в повісті безжально зображено в бурлескному стилі.

Інтерпретація давньогрецького міфу в повісті М. Гоголя видавалася б ідилією на новий лад, у якій зображувалася справжня та непідробна історія українських хуторів та їхніх власників, яку автор знав із власного досвіду. Навіть особливий тип хронотопу нібито вказує на те, що перед нами ідилія: закритий локус хутора, який живе замкнутим життям і плин цього розміреного життєвого темпу не здатний порушити жоден зовнішній подразник. Закритість помістя Товстогубів часто зауважували дослідники, які наголошували на тому, що хуторянське усамітнення було характерною особливістю тогочасної України, що було відоме М. Гоголю та який навіть вбачав у цьому промислове та економічне відставання батьківщини [5, с. 322]. Утім, усамітнення та занепад господарств старосвітських поміщиків пояснюється в письменника не економічними, а духовно-культурними причинами.

На нашу думку, під час аналізу специфіки закритого топосу ідилії у «Старосветских помещиках» треба брати до уваги виразний ідеологічний підтекст повісті. Як зауважує автор, любі його серцю та пам'яті поміщики (які на момент написання тексту вже померли) протиставляються його землякам, що з низьких соціальних прошарків намагаються пробитися в імперській столиці: «По ним можно было, казалось, читать всю жизнь их, ясную, спокойную жизнь, которую вели старые национальные, простосердечные и вместе богатые фамилии, всегда составляющие противоположность тем низким малороссиянам, которые выдираются из дегтярей, торгашей, наполняют, как саранча, палаты и присутственные места, дерут последнюю копейку с своих же земляков, навоняют Петербург ябедниками, наживают наконец капитал и торжественно прибавляют к фамилии своей, оканчивающейся на *о*, слог *въ*. Нет, они не были похожи на этих презренных и жалких творений, так же как и все малороссийские старинные и коренные фамилии» [5, с. 6]. Отже, ця різка критика адресована не лише вчорашнім торгашам, а насамперед як роз'яснення петербурзьким читачам, які мали б відтепер розуміти: українці, які успішно роблять кар'єру в столиці, відрізняються від «інших» українців – тих, які походять із старовинних козацьких родин і досі становлять осердя української нації. «Низкие малороссияне» на це не здатні – вони не тільки готові нажитися на власних земляках, а й для здійснення своїх

амбітних цілей інтегруються в чуже суспільство, з легкістю міняючи прізвище та відмовляючись від власної національної ідентичності. Отже, наратор презентує свою оповідь як певну апологію на захист українців від набуття певних негативних стереотипів. Зрештою, автор – як український письменник, який також приїхав у столицю завойовувати імперський літературний Олімп – захищає й самого себе, відмежовуючись від земляків, які не походили зі старовинних козацьких родів, але мали нахабство шукати кращого життя та статків у Петербурзі. Як знаємо, до старовинної козацької родини Гоголів-Яновських належав і сам М. Гоголь – до його предків по батьківській і марійській ліній належали наказний гетьман Правобережної України Остап Гоголь, полковий писар Миргородського полку Опанас Гоголь, козацькі старшини Забіли, Косяровські, Лизогуби, Палії, Танські, Трощинські, які в різний час посідали високі посади в козацькій ієрархії [21].

Як відомо, на початку XIX ст. в російській літературі була апробована й поширена стереотипна модель Малоросії як благодатного краю, у якому проживає ідилічний народ зі славною історією, яка відтепер інтерпретується як спільна, та який сповідує спільну з росіянами релігію – православне християнство. У низці літературних травелогів Д. Бантиш-Каменського, А. Глаголева, І. Долгорукого, В. Ізмайлова, О. Левшина, П. Сумаракова, П. Шалікова Російська імперія виступала «цивілізаційною державою» з мудрими урядовцями та володарями, яка несла «просвіту» на колонізовані землі (наприклад, замінюючи природні закони Запорізької Січі на імперські устави), відновлюючи та примножуючи їхні багатства. Розкішна та мальовнича природа, порівнювана з грецькою або італійською, цілюще повітря, плодюча земля – ці характеристики разом із постійними рефлексіями на тему ідеалізації українців стали постійним місцем у сентименталістських подорожніх нарисах. В. Звиняцковський назвав романтичною грою спробу М. Гоголя змінити усталені літературні стереотипи в російській літературі через збірники «Вечера на хуторі близ Диканьки» і «Миргород» [7, с. 58–59]. – але, як видається, ці збірки стали успішною спробою замінити поширені утопії про Україну на власний утопічний проєкт (відбулася і зміна парадигм – із сентименталістської на романтичну), який у трьох згаданих вище повістях перетворився на пасторальну антиутопію.

У багатьох сюжетах відомих травелогів В. Ізмайлова, П. Шалікова, О. Левшина 1800–1810-х років наявний топос гостювання

російського мандрівника в щасливого малоросійського дворянського або селянського сімейства, у якому панують сімейна гармонія, взаємоповага, любов і щастя [9, с. 29]. М. Гоголь не міг не читати ці та інші травелоги згаданих вище авторів, які спільними зусиллями створили міфологізований образ багатой та щедрої Малоросії-Аркадії з гостинними поселенцями, які так схожі на образи безжурних пастухів із давньогрецьких буколів (як відомо, буколічна поезія була поширеною в російській літературі другої половини XVIII ст.). У повісті М. Гоголя також презентовано топос гостювання в гостинного подружжя, але в інверсованому вигляді. Гостювання перетворюється на справжнє свято черева, шляхетний бенкет – на поїдання дарованих благодатною та щедрою землею України плодів. Водночас проявляється їхня ексцентричність у способі ведення господарства й у проведенні вільного часу, прийому гостей тощо. Б. Ланін ексцентричність головних героїв антиутопій виокремлює до основних жанрових ознак [11, с. 156]. Як і свої давньогрецькі прототи, Товстогуби надзвичайно раді своїм гостям і намагаються їм усіляко догодити – натомість, окрім їжі, їм і нема чого особливо запропонувати.

Замість акценту на гостинності добродушних поміщиків, автор зумисне перераховує численні страви та напої, які у гротескно величезних масштабах виставляються на стіл (не провести паралелі з такою ж величезною кулінарною номенклатурою з бурлескно-травестійної поеми «Енеїда» іншого полтавського земляка М. Гоголя І. Котляревського неможливо – настільки ця подібність є очевидною. Недаремно Ю. Манн назвав повість справжньою герої-комічною поемою їжі та поглинання їжі [14, с. 139]). Рік у рік господарі проводять дні та ночі, піклуючись про приготування страв, примноження їжі, постійно споживаючи її в незмірній кількості. Усе в їхньому будинку крутиться довкола їжі, яка в авторській інтерпретації не є благом, а радше прокляттям: «Всей этой дряни наваривалось, насоливалось, засушивалось такое множество, что, вероятно, они потопили бы наконец весь двор, потому что Пульхерия Ивановна всегда сверх расчисленного на потребление любила приготавливать еще на запас, если бы большая половина этого не съедалась дворовыми девками, которые, забираясь в кладовую, так ужасно там объедались, что целый день стонали и жаловались на животы свои» [5, с. 10]. М. Бахтін чомусь у такому шаленому та зацикленому на один результат ритмі не углядів напруженої праці [2, с. 475], але в повісті праця наявна, вона навіть є інтенсивною. Полягає

вона в постійному приготуванні та споживанні страв і напоїв – це не ідилічне поєднання життя людини з працею на землі, а принесення життя в жертву культові їжі. Утопічна Малоросія здається ізольованою від історії, від славних битв, описаних у «Тарасі Бульбі» – старосвітські поміщики, як і міфічні Філемон і Бавкида стають на старість літ жерцями цього культу, щодня проводячи свої ритуали (споживання страв) і послугуючись типовими словесними формулами (усі розмови між ними зводяться до розмов що з'їсти або випити – не більше). Тому поміщики не переймаються своїм господарством, очевидно злодійкуватістю слуг, кучерів, лакеїв і навіть гостей – доки в погребях є в достатній кількості їжа, доти все інше їх не цікавить. Тому Пульхерія Іванівна піклується про заповнення поміщицьких комор, справи за межами подвір'я її не цікавлять. У помісті ми бачимо малоросійський рай, у якому мешканцям Бог сприяє у всьому. Їжа дає їм усе – мету життя й спроможна навіть зачинати нове життя (Пульхерія Іванівна постійно зауважує вагітність дворових дівок і зачаття дітей нібито має «непорочне» походження від їхнього незмінного об'їдання). Але поява нового життя, приїзд нових гостей і перебільшені чутки про нову війну з Наполеоном не порушують цілісності хронотопу помістя. Час тут, як і в будь-якій іншій антиутопії, застиг, антиутопічний простір обмежений – життя успішно самозароджується у дворових дівчат, бездонне черево поміщицьких комор здатне наситити всіх. Навіть смерть не приходить сама й раптово – її господарі примушують прийти до себе, заздалегідь підготувавшись до переходу зі свого раю. Профанація повноцінного життя завершується добровільним переходом Пульхерії Іванівни у кращий світ, але й після смерті своєї супутниці вона асоціюється в чоловіка з певною стравою.

Повість як антиутопія демонструє чіткий розрив із колишньою славетною історією українських козаків – вона представляє його протилежність. Коли Афанасій Іванович жартома в розмові з гостем вирішує йти на ймовірну війну, його дружина нагадує, що пістолі вже давно заржавіли й лежать у коморі. Тож тепер господар не схожий на колишнього бравого компанійця, який безстрашно викрав свою дружину. У згадці про заржавілі пістолі Ю. Барабаш навіть убачає підґрунтя мотиву національної самокритики, який буде реалізовано у творчості Т. Шевченка – закид правнукам, які проміняли козацьку героїку та велич на дрімотне старосвітське животіння [1, с. 27]. Те, що М. Гоголь згадує про компаній-

ське минуле добросердечного старика, є важливим, адже молодий Афанасій Іванович служив найманцем у так званих охотницьких полках – останніх козацьких мілітарних формуваннях. До речі, цікавим є і те, що письменник чітко вказує, скільки років було колишньому компанійцю – 60 років: оскільки в розмові з гостем згадується про ймовірність нової війни з армією Наполеона, що вказує на 1815 р. [5, с. 445]. Якщо ж керуватися цією авторською хронологією, то вона свідчить про те, що перебування Афанасія Товстогуба в компанійцях було вкрай нетривалим, і основну кар'єру він таки зробив у російській імперській армії. Звернімо увагу й на вік головного героя повісті «Тарас Бульба»: як відомо, хронологія повісті є умовною й не має нічого спільного зі справжніми історичними подіями (як, наприклад, вигадана облога козацькими військами волинського міста Дубно), але М. Гоголь дає три історичних маркери, які мали б уважному читачеві дати уявлення про поважний вік хороброго козака: як дізнаємося з тексту «это был один из тех характеров, которые могли только возникнуть в грубый XV век и притом на полукочующем востоке Европы, во время правого и неправого понятия о землях, сделавшихся каким-то спорным, нерешенным владением, к каким принадлежала тогда Украина» [5, с. 28], під час реформування козацького війська польським королем Стефаном Баторієм у 1578 році (до речі, це також непідтверджені історично дані) Бульбу вибрано одним із перших полковників [5, с. 28], але він також і бере активну участь у козацькому повстанні 1633 року під керівництвом гетьмана Якова Іскри-Острянина (Остряниці), під час якого й героїчно гине [5, с. 75]. Отже, відносна хронологія в «Тарасі Бульбі» приписує головному героєві щонайменше вік у 140–150 років, але нагадаємо – у 60 років Афанасій Товстогуб уже старий чоловік, який майже не виїздить за межі свого помістя та його немислимо уявити в ролі навіженого й охочого до битви Бульби, який гарячково вигукує свою знамениту промову про основне призначення козака: «... Какого дьявола мне здесь ожидать? Что, я должен разве смотреть за хлебом да за свинарнями? Или бабиться с женою? Чтоб она пропала! Чтоб я для ней оставался дома? Я козак. Я не хочу! Так что же, что нет войны? Я так поеду с вами на Запорожье, погулять. Ей-Богу, еду! – И старый Бульба мало-помалу горячился и наконец рассердился совсем, встал из-за стола и, приосанившись, топнул ногою. – Завтра же едем! Зачем откладывать. Какого врага мы можем здесь высидеть? На что нам эта хата? к чему нам все

это? на что эти горшки? – При этом Бульба начал колотить и швырять горшки и фляжки» [5, с. 28].

Компанійські полки були приватним кінним військом, яке було дозволено мати українським гетьманам Глухівськими статтями 1669 року поряд із піхотою – сердюцькими полками. Як зазначають сучасні історики, охотницьке військо було феноменальним явищем, яке з'явилося як відгалуження регулярного козацтва, але, на відміну від західноєвропейських аналогів, попри свій найманицький характер, завжди набиралося серед українців. Ця легка кавалерія, яка несла сторожову та розвідувальну службу на південному та західному кордонах імперії, зазнала на початку XVIII ст. реформи й перетворилася на придворну гетьманську гвардію. Після закріплення Катериною I права за імперським урядом визначати кількість і принципи функціонування компанійців із 1726 р. вони стали набиратися за спадковим, а не найманим принципом, який передбачав набуття певних майнових і соціальних привілеїв [18, с. 122]. Тож можна з упевненістю припустити, що батько Афанасія Товстогуба також був компанійцем свого часу. Після зруйнування Запорізької Січі компанійські полки були знову реформовані – цього разу з компанійців були сформовані регулярні легкокінні полки у 1775 році, які таким чином вливалися в єдину структуру російської імперської армії [19].

Колишній компанієць Афанасій Іванович зовсім не схожий на колишнього козака – він навіть не любить згадувати цей час найманства (автор дошкульно припускає, що цей молодечий час він міг і забути). Не згадує він і подальшу службу в імперській армії, де дослужився до посади секунд-майора. На час написання повісті цей штаб-офіцерський чин уже був анахронізмом, бо після військової реформи 1797 року був скасований [22, с. 81]. Окремі гоголезнавці та біографи письменника, як, наприклад, В. Шенрок, обґрунтовано вказують, що прототипом для Афанасія Івановича слугував дід автора – Опанас Дем'янович Гоголь-Яновський, а для опису помістя поміщиків – родинний хутір Василівка. Розпочинав Опанас Гоголь, випускник Могилянської академії та обдарований поліглот, свою кар'єру на посаді перекладача в Генеральній військовій канцелярії останнього гетьмана К. Розумовського в 1757 р. Також Опанас Гоголь брав участь у Кримському поході 1770 року, а через десять років отримує почесне звання бунчукового товариша (прирівнювалася за значимістю до полковника) та в 1782 р. очолює полкову канцелярію Миргородського полку. У 1792 р. він отри-

мує грамоту на дворянство і відтоді й по 1798 рік служить секунд-майором російської імперської армії [21, с. 52–61]. Прізвище дружини Опанаса Гоголя-Яновського Лизогуб (яку, за родинними переказами Гоголів, немолодий канцелярист також викрав у батьків, щоб обвінчатися) також перегукується з прізвищем старосвітських поміщиків – Товстогуб. Як бачимо, М. Гоголь зумисне не вводить у текст безперечно відомі йому факти з життя та кар'єрного росту діда й навіть зумисне применшує його героїзм, не згадуючи участі того у військових походах або не згадуючи його добротної освіти та перекладацького таланту. Товстогуб, на відміну від головного героя наступної повісті у збірці «Миргород» – Тараса Бульби – й не був козаком у повному розумінні слова, завершивши свою службу в рядах Російської імператорської армії. Утім, зрозуміло, що дворянство Товстогуб отримав за правління Катерини II, адже ті колишні урядовці Гетьманщини, які продовжили службу після її скасування, отримували відповідні грамоти автоматично й поповнювали привілейований спадковий прошарок Російської імперії [10, с. 52–209]. Тому козацьке минуле старого дворянина в перші десятиліття XVIII ст. є зайвим і тому письменник обмежується скупю ремаркою про службу Товстогуба в компанійцях. Сучасність заступає тут минуле, яке зводиться до натяків у вигляді старих портретів, з яких велика частина вже сприймається не як артефакти минулого, а як неясні плями. Забуттю козацького минулого сприяє й слабка пам'ять Афанасія Івановича, яка може символізувати й національну амнезію нащадків козаків рівня Тараса Бульби.

Інтер'єр будинку старосвітських поміщиків також вказує на нові реалії для поміщицьких родин, які охоче відмежовуються від козацького коріння – картини із зображенням якогось архієрея, російського імператора Петра III і герцогиня Л.Ф. де ла Вальєр (монахиня Луїза Милосердна) та велика кількість лубочних картин. В. Денисов у цій трійці портретів убачав мотив служіння храму, у який перетворюють своє помешкання поміщики – архієрей є представником чорного чернецтва, Петру III нібито мав би присягати на вірність секунд-майор Товстогуб, портрет колишньої фаворитки, яка пішла в монастир після знущань Людовика XIV [6, с. 401]. Але порівнювати ці портрети зі своєрідними іконами є некоректним: архієрей зображений «якийсь», а портрет Луїзи Милосердної у «вузькій рамі» забруднений мухами – тобто її святість також комічно «звужено». Йдеться в повісті про єдиний портрет Петра III роботи художника А. Антропова. Як

вказують мистецтвознавці, митець добросовісно передав усі особливості зовнішності імператора, й тому сучасники могли переконатися у відразливості та потворності Петра III. Цей портрет насправді мав би гармонувати із принизливо забрудненим портретом Луїзи Милосердної: «Петро III поданий у кокетливій позі, але тут вона різко суперечить його потворності, яке Антропов не може та й не намагається приховати. Він відверто показує імператора жалюгідним дегенератом; до смішного маленька голівка його невідповідна до довгого тіла і непомірно довгими, рахітичними ногами, живіт роздутий; на обличчі – подоба гримаси. Цей майже гротескний портрет не є, звичайно, умисною сатирою; вона була б занадто ризикованою в портреті імператора. Портрет варто вважати зразком граничної чесності художника-реаліста» [12]. Якщо Товстогуб і присягав на вірність Петру III як компанієць у період піврічного правління імператора (5 січня 1762 – 9 липня 1762 рр.), то він, безумовно, знав, що останній гетьман К. Розумовський був серед найбільш активних учасників протиурядового заколоту, який, як відомо, увінчався успіхом і привів на престол дружину скинутого державця – Катерину II. Саме Катерина II скасує Гетьманщину й остаточно знищить залишки колишньої козацької республіки в червні 1775 року, й тому портрет скинутого імператора можна розглядати і як певний непрямий виклик козацької родини державній політиці імператриці.

Старовинна козацька родина символізує занепад ядра нації – козацького старшинства – загалом. Переймання тільки сьгоднішнім днем, відсутність роздумів про майбутнє, намагання забути минулу славу історію – цим характеризується родина Товстогубів. За відсутності духовної опори навіть незначний випадок здатний зруйнувати псевдоідилію. Коли улюблена кішечка Пульхерії Іванівни, зголоднівши, повертається після своєї втечі з дикими котами, господарка отримає насолоду від споглядання того, як тварина наминає їжу. Але подальша втеча з будинку кішечки руйнує гармонійність цього моменту – тварина міняє сите життя на свободу та любов, як жартує автор. Пульхерія Іванівна переконується в тому, що це не кішечка приходила, а смерть – не могла ж її улюблениця так наївно промінати сите життя на непевність існування диких котів. Їжа виявиться безсилою перед бажанням смерті – Афанасій Іванович пропонує Пульхерії Іванівні на смертному одрі щось з'їсти, наївно сподіваючись на цілющість страви. Адже коли його щось боліло вночі, то лікувалося це неодмінно випитим

кислим молоком чи узваром із грушами. Зовнішні сили таки руйнують позірно стійкий закритий світ помістя: вони являють собою випадкові та хаотичні приклади випадку: то дикі коти вирішують долю Пульхерії Іванівни, то нікому не відомий далекий родич призводить до повного занепаду успадковане село. Безцільне існування подружньої пари завершується зникненням камерного світу села в безчасі провінційної та повністю колонізованої Малоросії.

М. Гоголь, описуючи страждання Афанасія Товстогуба після смерті своєї супутниці життя, наводить відомий йому випадок страждань молодого знайомого чоловіка. Після двох невдалих спроб суїциду молодий чоловік одружується знову й насолоджується життям. Цей введений у текст оповіді випадок протиставляється тому горю, яке переживається безутішними старим поміщиком упродовж п'яти років. Автор із сумом і щемом засуджує цю душевну поразку, яка для нього є не проявом пристрасті, а тривалої звички.

Зі смертю Товстогубів (зумисне неодноразово, на відміну від давньогрецького міфу) занепад господарства тільки прискорюється – це крах ілюзорно прибуткового та взірцевого поміщицького господарства козацької старшини, яка набула дворянських прав у Російській імперії й повністю інтегрувалася в імперські вищі кола. Дотримання старосвітських звичаїв звелось у дворян-натуралістів до готування страв зі староукраїнської кухні – це зведення звичаїв і обрядів козацтва до повсякденного ритуалу приготування та поглинання їжі у величезній кількості. Антиутопічне суспільство не може не жити за запрограмованими схемами [11, с. 157], тому всі жителі помістя Товстогубів живуть ритуалізованим життям. Остаточним і фінальним етапом занепаду помістя Товстогубів стануть «реформи» далекого родича, який, успадкувавши село, призводить його до остаточного занепаду.

Подібний декаданс колишньої могутності гетьманських урядовців ми бачимо в романі-сімейній хроніці «Пан Халявський» іншого українського

письменника Г. Квітки-Основ'яненка (1839), який був опублікований через чотири роки після «Старосветских помещиков». У романі Г. Квітки-Основ'яненка чимале місце посідають детальні описи гомеричних бенкетів козацької старшини часів Гетьманату. У листі до літературного критика П. Плетньова Г. Квітка-Основ'яненко на відповідний закид критиків пояснює, що «повторение кушаньев в «Халявском», может быть, необходимо. Понимают ли они, что это желание описать прежний быт, а форма – чтобы избегнуть сухости. Все прохождение времени было в еде, в коей истончались до разнообразия. Время для горячих, молочных, холодных мяс, на все было свое время. Мне казалось необходимым выразить в подробности, что ели, когда и как» [8, с. 237].

Висновки. Отже, повість «Старосветские помещики» є образом завершеної епохи й створення нової – інтеграція малоросійських дворян у тіло Російської імперії. Те, що ця інтеграція призводить до фатальних наслідків втрати історичної пам'яті, духовної та національної ідентичності, М. Гоголь демонструє у своїй антиутопії – він фактично висміює пасторальний образ благодатної та щедрої України, який склався в російських травелогах перших десятиліть XIX ст. Як слушно зауважує А. Слюсар, «в «Старосветских помещиках» патріархально-ідилічний лад зживає себе остаточно: він овіяний поезією природи, але беззмістовний і приречений на загибель» [17, с. 20]. Повість М. Гоголя можна віднести до дистопії – особливого типу антиутопії, яка демонструє негативні наслідки реалізації певного утопічного проекту. І якщо дистопія зображує «ідеальні» держави, то у «Старосветских помещиках» бачимо «ідеальне» поміщицьке господарство, яке відмовилося від дотримання пам'яті роду – гоголівську цибустопію (лат. *cibus* – їжа). М. Гоголь не пропонує виходу із ситуації руйнування останніх реліктів старосвітських господарств, але, як і інші автори антиутопій, вводить дидактичне начало в текст, завершуючи текст натяком на похмурий прогноз занепаду козацьких родів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...» Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії. Харків : Акта, 2001. 375 с.
2. Бахтин М. Форми времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике. Бахтин М. *Собрание сочинений*. Москва : Русские словари ; Языки славянских культур, 1997–2012. Т. 3 : «Теория романа» (1930–1961). 2012. С. 340–511.
3. Ботвинник М. Филемон и Бавкида. Мифологический словарь. Гл. ред. Е. Мелетинский. Москва : Сов. энциклопедия, 1990. С. 573.
4. Виролайнен М. Мир и стиль («Старосветские помещики» Гоголя). *Речь и молчание: Сюжеты и мифы русской словесности*. Санкт-Петербург : Амфора, 2003. С. 312–330.
5. Гоголь Н. Миргород. Изд. подготовил В. Денисов. Отв. ред. В. Маркович. Санкт-Петербург : Наука, 2013. 571 с.

6. Денисов В. Историческая проза Гоголя. Гоголь Н. Миргород. Изд. подготовил В. Денисов. Отв. ред. В. Маркович. Санкт-Петербург : Наука, 2013. С. 251–411.
7. Звиняцковский В. Николай Гоголь. Тайны национальной души. Киев : Ликей, 1994. 544 с.
8. Квітка-Основ'яненко Г. [Лист] до П.О. Плетньова. 29 ноября [1]839. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. *Зібрання творів* : В 7 т. Київ : Наукова думка, 1978–1981. Т. 7. 1981. С. 236–238.
9. Киселев В., Васильева Т. «Под отечественным небом странствую с мирною душою»: образ Украины в русских травелогах начала XIX в. (В.В. Измайлов, П.И. Шаликов, А.И. Левшин). *Имагология и компаративистика*. 2015. № 2. С. 20–42. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000521216>.
10. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ : Основи, 1996. 317 с.
11. Ланин Б. Анатомия литературной антиутопии. *Общественные науки и современность*. 1993. № 5. С. 154–163.
12. Ледовских Н. Портрет Петра III. Антропов Алексей Петрович. *Мировая художественная культура: Отечественная художественная культура*. URL: http://www.rsu.edu.ru/wordpress/wp-content/uploads/e-learning/History_of_Art/Pictures/Pict_48_104.html.
13. Лотман Ю. Проблема художественного пространства в прозе Гоголя. Лотман Ю. Избранные статьи (в 3-х т.). Таллинн : Александра, 1993. Т. I. С. 413–447.
14. Манн Ю. Творчество Гоголя: смысл и форма. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. 744 с.
15. Морсон Г. Границы жанра. *Утопия и утопическое мышление: антология зарубежной литературы*. Сост., общ. ред. и предисл. В. Чаликовой. Москва : Прогресс, 1991. С. 233–251.
16. Никольский С. Над страницами антиутопий К. Чапека и М. Булгакова (поэтика скрытых мотивов). 2-е изд., испр. и доп. Москва : Ин-т славяноведения РАН, 2009. 192 с.
17. Слюсарь А. Жанровые особенности «Старосветских помещиков» Н.В. Гоголя. *Вопросы русской литературы*. 1990. Вып. 1 (55). С. 18–27.
18. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. Київ : Темпора, 2006. 280 с.
19. Станіславський В. Компанійські полки. *Енциклопедія історії України*: Т. 4: Ка-Ком. Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2007. 528 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kompaniyski_polky.
20. Филенко О. «Покоряя пространство и время...» (Роман Е.И. Замятина «Мы» и его роль в становлении жанра антиутопии). *Русский язык и литература в учебных заведениях*. 2004. № 2. С. 38–51.
21. Чухліб Т. Козацьке коріння Миколи Гоголя. Київ : Наш час, 2013. 271 с.
22. Шепелев Л. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. Москва : Наука, 1991. 224 с.